

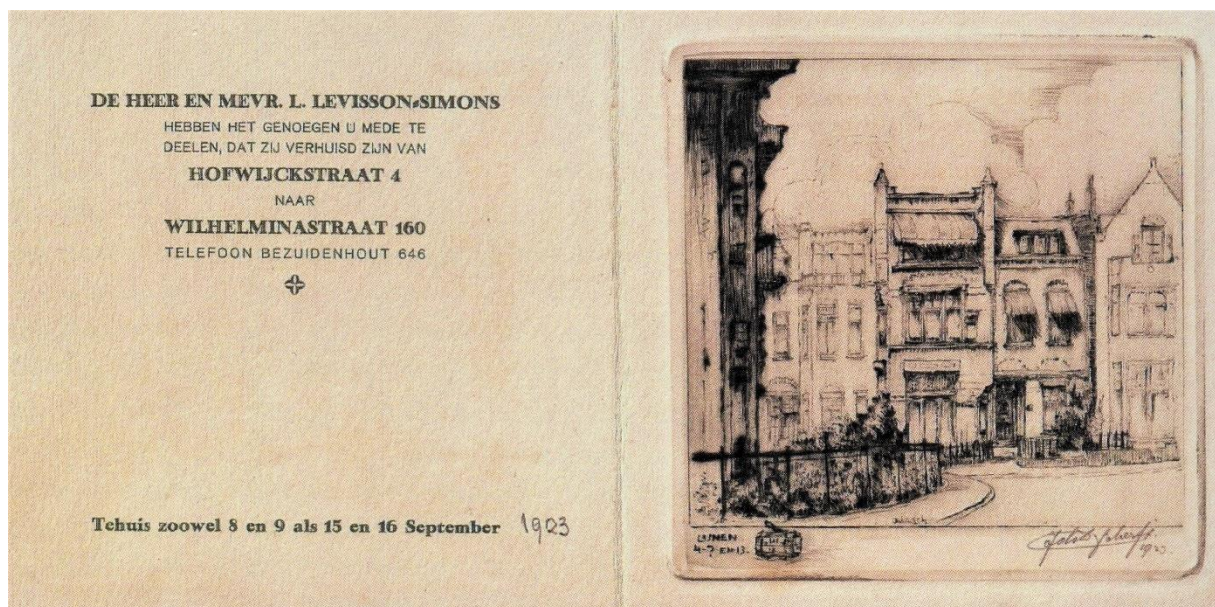
DEN HAAG – WILHELMINASTRAAT 160

Door Bob Levisson, bewerkt door Renée Simons

In zijn beschrijving van het familieleven in de Wilhelminastraat stelt Robert A. Levisson, roepnaam Bob, zich de volgende vraag: hoe joods was het gezin van mijn ouders voor WOII? ¹

Zijn ouders Milly Simons en Levie Levisson komen allebei uit negentiende-eeuwse orthodoxe gezinnen. Vader Levie wil niks meer weten van de behoudende, benauwde orthodoxie van zijn eigen familie. Tegelijk voelt hij een sterke band met het Jodendom en zoekt hij naar een manier om die toewijding vorm te geven binnen zijn eigen gezin; een twintigste-eeuws, geëmancipeerd gezin met een werkende moeder. Hoe hij daarin slaagt en waartoe dat uiteindelijk leidt, wordt door Bob Levisson nauwkeurig opgetekend in *Het verhaal van de families Levisson en Simons* ²

1921 is een bijzonder jaar voor de Levissons. Na de drie jongens Bob, Benno en Karel wordt Heske geboren – eindelijk een meisje! - en dankzij een erfenis uit Engeland van tweeduizend pond, toen vierentwintigduizend gulden kunnen ze een fraai groot huis in het Haagse Bezuidenhout kopen, Wilhelminastraat 160.

Verhuiskaartje 1923 met een tekening van het nieuwe huis aan de Wilhelminastaat (huis met de markiezen).

Bij de verhuizing in 1923 is Bob tien jaar. Net als zijn broers en zusje is hij geboren in de Hofwijckstaat, maar noemt het huis in de Wilhelminastaat ‘het

eigenlijke huis van onze jeugd'. Het was tamelijk groot, anderhalf huis, wat wil zeggen dat er aan beide kanten van de voordeur vertrekken waren. Beneden de woonkamer, eetkamer, ontbijtkamer (!), garderobe en keuken. Een grote hal met trappenhuis. Op de eerste verdieping de slaapkamer van de ouders, een badkamer, en de 'goede kamer' waar 'nette visite' werd ontvangen. Die kamer was door de toen voor zeer modern geldende firma Mesker ingericht. Op de tweede verdieping speelkamer en kinderkamers, en twee dienstbodenkamers. Aanvankelijk was er een kleine tuin, later kon Levie er een flink stuk grond bijkopen, zodat er een tuin van ca. 450m² ontstond. Bobs jongere zuster herinnert zich die heerlijke tuin nog goed, met een grasveld met vruchtbomen, een zandruimte met speeltoestellen, een groot terras.

Heske: 'Het was thuis harmonisch en gelukkig. We werden opgevoed in een positief liberaal Joodse omgeving. We hadden inwonend personeel, voor die tijd ongebruikelijk: maar mijn moeder werkte ook.'

Moeder Milly had behalve vier kinderen ook een eigen bedrijf 'Milly Simons' agentuur in knippatronen, damesbladen en japonnen uit Engeland. Vader Levie had zijn eigen drukkerij de N.V. Drukkerij Levisson en was sinds 1913 directeur van de N.V. Nederlandse Rotogravure Maatschappij. Rotogravure was een nieuwe grafische techniek waarmee kwalitatief hoogwaardige afbeeldingen gedrukt konden worden. Onder leiding van Levie Levisson kwam deze firma tot grote bloei en verwierf zelfs wereldroem. Het ging de Levissons goed.

Dat was niet altijd zo geweest. Zowel Levie als Milly hadden van jongs af aan keihard gewerkt om dit te bereiken. Vanaf hun eerste ontmoeting hebben ze nog vijftien jaar moeten wachten om te kunnen trouwen.

Levie Levisson en Milly Simons zagen elkaar voor het eerst in 1894 tijdens de 'sjivve' (week van rouw) voor Milly's vader, Mozes Simons. Milly was toen 14 jaar, Levie 16. 'Zij werden ter plaatse verliefd op elkaar en zijn dat hun hele leven gebleven', aldus Bob.

Beiden kwamen uit orthodoxe gezinnen. Dat kon immers niet anders in de tweede helft van de 19de eeuw. Een joods gezin leefde traditioneel-behoudend. De familie Simons bood echter een heel ander beeld dan de familie Levisson. Milly was met haar tweelingzus Caroliene (Toene) de jongste van tien kinderen, die later allemaal emancipeerden; geen van hen is orthodox blijven leven.

De familie van Levie was strikt orthodox. Er waren zes broers en zusters. Levie's oudste broer Salomon hield vast aan een strikt orthodoxe levenswijze. Dat had zijn weerslag op het hele gezin want Salomon was een dominante

figuur. Alleen Levie, als middelste zoon bij zijn grootouders van moederszijde opgegroeid, kon zich hieraan onttrekken. Hij mocht ook naar de middelbare school. Na zijn schooltijd op de 3-jarige HBS kreeg hij als jongste (16-jarige) bediende een baantje bij een boekhandelaar in Delft.

Bob: ‘Daar is hij als een dolle gaan lezen. Hij kwam onder andere in aanraking met en raakte zeer onder de indruk van de Griekse filosoof Epictetus. Diens uitspraken vergeleek hij met de uitspraken uit de Spreuken der Vaders, die hij uit de synagogale praktijk goed kende. Een zekere verwantschap van denken tussen beide geschriften opende hem de poort naar andere culturen dan de joodse. De gevolgen daarvan zijn, zoals verderop in dit verhaal zal blijken, verrijkend geweest.’

Hoewel het baantje in de boekhandel veel bijdroeg aan Levie’s geestelijke ontwikkeling, schoot het op het financiële vlak niet erg op. Bob noemt zijn ouders hofmakerij een typisch laat-negentiende-eeuws verhaal. Zij kenden elkaar al een tijd, maar Levie beschikte niet over voldoende financiële middelen om zich met Milly te kunnen verloven, laat staan trouwen.

In 1898 krijgt hij een baan bij een Haagse krant en dat blijkt voldoende basis om Milly Simons ten huwelijk te vragen. ‘Op Sjabbat Namachoe 5660 (12 augustus 1900 – de sjabbat na de rouwdag voor de Verwoesting van de Tempel, gebruikelijk voor verloving en huwelijk) verloofden zij zich. Zij zijn negen jaar verloofd gebleven; pas op 10 maart 1909 werd er getrouwd. In die negen jaar hebben zij nooit één dag samengewoond of zijn ze één dag samen weggeweest ...’

Milly had geen zin het wachten in ledigheid uit te zitten. In de stoffenzaak van haar oudste zus Peggy en haar man Benjamin Wolff in London maakte zij kennis met knippatronen, een destijds nog onbekend hulpmiddel bij het zelf vervaardigen van kleding. Zij regelde bij een grote Engelse firma een agentschap in knip- en strijkpatronen en tijdschriften voor Nederland. In 1902 begon zij – tweeëntwintig jaar oud! - haar eigen firma: Milly Simons knippatronen. Het zaakje sloeg aan en breidde uit, zij nam er een modeagentschap in japonnen bij en verwierf zich een exclusieve clientèle. Ook Levie werkte hard aan hun toekomst. Tijdens zijn baan bij de krant, was hij zich gaan interesseren voor het drukkersvak. In 1902 startte hij zijn eigen drukkerij. Het was ploeteren en sparen.

Bob: ‘Hij leefde in die eerste jaren van zijn bedrijf volgens mijn moeder op “brood met gedroogde vijgen en appels”. Hij woonde nog steeds bij zijn

grootmoeder in de Oude Molstraat en mijn moeder woonde bij haar moeder op de Stationsweg. Daar kwam mijn vader elke vrijdagavond eten voor zijn vaste warme maaltijd in de week. De drukkerij groeide en in 1904 werd de firma omgezet in de N.V. Electrische Drukkerij voorheen Drukkerij Levisson N.V. Het woord ‘electrisch’ in de naam duidde een moderne benadering aan.’

Er werd een snelpers aangeschaft, die liefdevol ‘De Milly’ werd genoemd en de meester-drukker G.J. Scheepers in dienst genomen. De drukkerij verhuisde van het louche Doubletstraatje naar een groot pand in de Hofwijckstraat. In deze straat worden in de loop der jaren steeds meer panden bijgekocht om de bedrijven van Milly en Levie onder te brengen. Er komen ook steeds meer Simonsen en Levissons werken en wonen. Op den duur zaten ze op nummer 3 t/m 15 plus in twee huizen aan de achterliggende Zuylichemstraat. De drukkerij is daar tot 1966 in bedrijf.³

Millie en Levie na hun trouwen in 1909

In 1909 kan er dan eindelijk getrouwd worden. De huwelijksreis naar Brugge duurt drie dagen. Het kersverse gezin gaat ook in de Hofwijkstraat wonen op nr. 4. Daar worden alle vier de kinderen geboren, Bob in 1913, Benno in 1916, Karel in 1917, Heske in 1921. In het jaar daarop verhuizen ze naar de Wilhelminastraat. Zij zullen er tot in het begin van de tweede wereldoorlog blijven.

HOE JOODS WAS HET GEZIN EIGENLIJK VOOR DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Bob Levisson schreef: ‘Het antwoord is tweeslachtig; een beetje-wel-en-een-beetje-niet. Natuurlijk was het een echt joods gezin. Dat wisten wij allemaal en zo wilden wij het ook. Maar er werd aan het jodendom niet zo veel gedaan. Er was de familie van mijn vaders kant, allemaal strikt orthodox, allemaal levend in een gesloten gemeenschap met nauwelijks niet-joodse kennissen. Met die hele familie waren wij goed. Maar niet meer dan dat. De verhouding was niet erg warm. Mijn moeder vond dat jammer. Zij was altijd voor ‘sjolem’ (vrede) en vooral geen aanleiding tot ruzie met elkaar.

Mijn ouders hadden geen koosjere huishouding. Ook met Pesach werd niet alle ‘gedesemd’ verwijderd. Voor de sederavond gingen wij altijd (de tweede avond) naar mijn oom Tobie op de Gedempte Burgwal 4. Wel werd er op Rosj Hasjana en op Jom Kippoer naar sjoel gegaan. Ik ging altijd mee, Benno en Karel in mijn herinnering nooit. Wij gingen op sjabbat wel naar school, maar op die dagen niet. ‘Vlagvertoon’, noemde mijn vader dat. Dat woord ‘vlagvertoon’ is veelbetekenend. Vader was met zijn hele wezen met het Jodendom verbonden. Alleen wilde hij niets meer weten van de orthodoxe belevingsvorm ervan. Die achtte hij versteend en vooral te weinig menselijk. In de praktijk van zijn secretariaat van het Leids Joodse Weeshuis zag hij keer op keer hoe gewone Joden van het Jodendom (zoals hij dat zag) vervreemd waren.

Vader was een typisch voorbeeld van een geëmancipeerde negentiende-eeuwse Jood, die béslist een Jood wilde zijn maar tegelijkertijd niet wilde verschillen van de niet-joodse omgeving waarin hij leefde. Hij was een uitgesproken anti-zionist, niettegenstaande het feit dat zijn zeer bewonderde zwager Abraham Simons een overtuigende zionist was.⁴

Eén illustratie daarvan is mij bijgebleven. Ik zal een jongen van ca tien jaar geweest zijn, toen ik met vader op een Rosj-Hasjana-morgen van sjoel naar huis terug wandelde. Zonder twijfel meer tegen zichzelf dan tegen mij zei hij onderweg ‘Het is een schande (hij zei letterlijk met het Nederlandse Jiddisch dat

nog wel door zijn spreektaal heen liep: ‘a charpene sjand’) dat op Rosjesjone-morgen van de vijf mensen drie zionisten worden opgeroepen’. Toen ik in 1938 of ’39 lid werd van de Zionistenbond moet hij dat als jeugdige onbezonnenheid hebben ervaren.

Wij, de drie jongens, kregen alle drie ‘joodse les’ van juffrouw Rebecca Broekhuizen, een dochter van de chazan (voorzanger) uit mijn vaders jeugdijaren.(...) Van haar heb ik althans elementair Hebreeuws lezen geleerd en wat simpele andere zaken zoals bijvoorbeeld de Hebreeuwse namen van de maanden en enkel berachot (lofzeggingen). Wij zijn alle drie bar-mitswa geworden in de sjoel in de Wagenstraat. Wij hebben geen van drieën ‘gelaajend’ (uit de Thorarol gelezen). Dat vond mijn vader nou weer niet nodig. In de week vóór mijn bar-mitswa heeft mijn vader mij de voornaamste praktijkzaken van de sjoeldienst bijgebracht. Zoals bijvoorbeeld hoe je een tallit moet omslaan; wanneer je tijdens de dienst moet gaan staan; op welke melodie de berachot vóór en na de lezing uit de Thora moest worden gezongen. Niet hoe je tefillin (gebedsriemen) moet aanleggen. Dat deed hij zelf al heel lang niet meer en hij vond het ook niet nodig dat wij daarvan zelfs de techniek maar kenden. Mijn vaders eigen joodse kennis was heel behoorlijk. Hij kende goed Hebreeuws en kon hetgeen hij las ook vrijwel geheel vertalen. De Thora kende hij door-en-door en vele andere delen van de Tenach ook. Van de rabbijnse literatuur kende hij delen. Of hij ook de Talmoed kon lezen en vertalen (grotendeels Aramees) weet ik niet zeker.

Ik wees er eerder op, dat vader zich met hart en ziel aan het Jodendom verbonden voelde en dat hij met name als secretaris van het Leidse Joodse Weeshuis en als bestuurslid van de Joodse Invalide zich bijzonder ergerde aan de stand van zaken in het Nederlandse Jodendom van die jaren. Het Jodendom werd gedomineerd door het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap dat geheel ongenueanceerd de orthodoxe formele kant van het Jodendom als godsdienstige leidraad volgde, terwijl een aantal van zijn topbestuurders zelf (zoals dat toen heette) 'klok vrij' leefde. Het Joodse 'proletariaat' in Amsterdam en (misschien in iets mindere mate in de provincie) had zijn band met het Jodendom verloren. Vader typeerde het aldus ‘voor hen bestaat de shabbat uit een wit tafelkleed en kippensoep op vrijdagavond’. Tijdens een zakenbezoek aan Londen werd hij door uit Nederland afkomstige oude vrienden in 1929 in aanraking gebracht met het Engelse liberale Jodendom. Dat was een soort openbaring voor hem. Het Nederlandse Jodendom leefde destijds zo geïsoleerd en zo in zichzelf

teruggetrokken, dat hij van dit liberale Jodendom niets afwist. En dat terwijl het in Engeland, in Duitsland en in Amerika al een eeuw lang bestond!

Hij was zo door deze belevingsvorm van het Jodendom getroffen, dat hij met de hem eigen energie zich ertoe gedwongen voelde dit ook hier te lande te introduceren. Hij was toen 51 jaar oud. Het tekent de man en zijn karakter om op die leeftijd aan zoiets geheel nieuws te beginnen. Al spoedig vond hij enige familieleden en vrienden die zijn inzichten deelden. In 1930 werd in de voorkamer van mijn ouderlijke woning de Liberaal Joodse Beweging opgericht. De geschiedenis van de Beweging is gedetailleerd en wetenschappelijk beschreven in het boek van Dr. Dan Miohman, *De liberaal Joodse Beweging in Nederland*. (...) Ik voeg er in deze familiegeschiedenis alleen nog een persoonlijke noot aan toe. De introductie van zo iets 'heidens' als een andere vorm van Jodendom dan de traditioneel orthodoxe was voor vaders oudste broer, oom Salomon, het ergste wat er gebeuren kon. En dat nog wel door zijn eigen broer! De verhouding tussen de beide mannen, beiden energiek, beiden dominant, was kapot. Geïllustreerd wordt dat in de correspondentie die zij aanvankelijk nog over dit onderwerp voerden. De aanhef daarvan begon met 'Beste Levie', 'Beste Salomon'. Daarna werd het 'Waarde Levie', 'Waarde Salomon'. De aanhef van de laatste brieven aan elkaar luidt 'Levie' en 'Salomon'. De verhouding is tenslotte op een dramatisch moment weer enigszins hersteld. In 1937 stierf oom Salomons vrouw, tante Lulu. Vader besloot naar de begrafenis te gaan en ik ging mee. Wij gingen naar het huis van oom Salomon in de Nieuwstraat om in mooie Joodse traditie de dode, letterlijk naar de laatste rustplaats te begeleiden. Dat is de letterlijke betekenis van het woord 'lewaje'. In de huiskamer in de Nieuwstraat stond de lijkstaf en de aanwezigen zwijgend er omheen geschaard. Oom Salomon zag ons binnenkomen en de twee broers, hoge hoed op en zwarte overjas aan, vielen elkaar snikkend in de armen. De breuk was hersteld. Maar echt goed gekomen is het niet meer.

In de tuin van de Wilhelminastraat - v.r.n.l. Bob, Benno, Heske en Karel Levisson – twee neefjes Hans en Rob van Raalte.

Met deze vaststelling keren we terug naar de vier kinderen Levisson.

Wat betreft de wereldse opleiding van hun kinderen gingen Milly en Levie hun eigen ‘progressieve weg’. Hun zonen gingen niet naar de school in de Haagse Jodenbuurt, maar naar de jongens Nutsschool. Een nette school, onafhankelijk van elke levensbeschouwing, met een zeer goede naam. Toen het Heskes beurt was heeft Milly samen met enkele anderen de Nutsschool in de Merkusstraat (Bezuidenhout) opgericht.

Na de lagere school gaat Bob naar het Tweede gymnasium.⁵ Zelf zegt hij: ‘Ik heb bij de middelbare schoolkeuze van mijn ouders (dat wil zeggen van vader!) duidelijk een voorrangsbepaling gehad. Naar oude joodse traditie ging de oudste zoon studeren, Benno zou in de drukkerij komen en ik denk in zijn gedachten Karel ook. Voor Heske had hij stellig geen enkel plan. Hij had geen flauw idee wat je met een meisje moest doen!’

Karel (en later ook Heske) ging naar het Nederlands Lyceum. Benno ging na de MULO naar de patroonsopleiding aan de School voor de Grafische Vakken te Utrecht. Na het gymnasium studeert Bob rechten. Karel gaat later psychologie studeren, en Heske haalt haar diploma boekhandelaar.

Na zijn studententijd kreeg Bob een baan als secretaris van de directie van Rotogravure. Zelf zegt hij daarover: ‘Dat ging nog zo in die vooroorlogse jaren; vaders bezorgden hun zonen aantrekkelijke banen!’

Moeder Milly runde zowel haar bedrijf als het huishouden met vaste hand. Maar in 1935 wordt de firma Milly Simons geliquideerd. Er waren inmiddels ook andere knippatronen en damesbladen te koop; Milly’s tweelingzuster Toene die het bedrijf had overgenomen, had niet het zakeninstinct van de oprichtster. Milly was geen vrouw die kon stilzitten en toen haar drie zonen de deur uit waren, nam ze de redactie van het weekblad *Het Rijk der Vrouw* op zich.

Levie Levisson had zijn leven lang heel hard gewerkt. Bijna elke avond zat hij ook thuis te werken, tot zo’n elf of twaalf uur. In 1938 kreeg hij zijn eerste hartinfarct. Dat werd toen niet zo genoemd en de therapie was rust houden. Hij herstelde en kon de jubileumviering van Rotogravure meemaken.

Over de oorlog noteerde Bob: ‘Net zoals bijna heel Nederland waren wij geestelijk noch feitelijk op oorlog voorbereid. De Duitse anti-Joodse maatregelen werden langzaam steeds klemmender. Al hadden wij geen idee wat er nou uiteindelijk met de Joden gebeuren zou, waren wij ons er toch wel van bewust dat het minstens internering in Westerbork zou zijn. Heske was de eerste die onderdook. Het heeft mij enige moeite gekost vader daartoe bereid te vinden. De doorslag gaf het argument dat moeder dat graag wilde...’

Benno was voor zaken in Amerika, Bob en Karel doken ook onder. Bob werd verraden en kwam in Westerbork terecht. Daar wist hij te ontsnappen tijdens het werk in een ‘buitendienst’. Via België, Frankrijk, Spanje en Gibraltar bereikte hij Engeland. Hij sloot zich aan bij het bevrijdingsleger en kwam als officier weer naar Nederland.

Het hele gezin overleeft de oorlog. Van het ouderlijk huis is niks meer over. Heske: ‘Ons huis in het Bezuidenhout was na het bombardement in maart 1945 en de brand die daarop volgde, weggevaagd. Alleen het bad en het nummer 160, waren er nog.’

Met dank aan de familie Levisson

NOTEN

1. Robert A. Levisson (1913-2001) was één van de grote voormannen binnen het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom. Hij was de zoon van de oprichter van de Liberaal Joodse beweging in Nederland Levie Levisson. Na de Tweede Wereldoorlog richtte hij de LJG Den Haag weer op en werd hij één van de belangrijkste liberale leiders in het land. Hij was jurist, drukker en een van de oprichters van het CIDI. Van 1958 tot 1976 eerst secretaris en daarna voorzitter LJG Den Haag. Hij was lange tijd plaatsvervangend rabbijn (bimkam rav) in Den Haag en in 1998 benoemd tot honorair rabbijn.
2. Deze familiegeschiedenis uit 1999 heeft mij vaak tot naslagwerk gediend bij het onderzoek voor mijn vorige bijdragen aan Joodse Huizen (in deel 2 en 4). Het idee vatte post dat dit relaas een eigen plaats verdient in Joodse Huizen. Maar de auteur is er niet meer, hij stierf in 2001. In overleg met de redactie en met toestemming van de familie Levisson heb ik zijn relaas ingekort en bewerkt voor Joodse Huizen. Van de hier gepresenteerde tekst heb ik Bobs notities en eigen woorden zo veel mogelijk in tact gelaten. Zijn jongere zus Heske (1921 - 2009) schreef in 1996 haar eigen levensverhaal. Hier en daar vul ik Bobs verhaal met een opmerking hieruit.
3. Zowel de Hofwijkstraat als Zuylichemstraat zijn in de stadsvernieuwing van de jaren '90 verdwenen.
4. Abraham, niet religieus maar wel behoudend, was op zijn beurt ontzet over Levie's liberalisme en de tweedracht die dat zou zaaien binnen de Joodse gemeenschap. JH 4, p.24
5. Nu het Maerlant Lyceum in Den Haag

BRONNEN

Heske Hurts-Levisson, *Levensverhaal*, Voorschoten 1996 (ongepubliceerd)

Bob Levisson, *De geschiedenis van de families Levisson en Simons*, Den Haag 1999-2000 (ongepubliceerd)

Simons, Renée, Frankenstraat 3 in: *Joodse Huizen 4*, p.24